



O‘ZBEK TILIDA BAXT KONSEPTINI IFODALOVCHI VERBAL BIRLIKLAR

Gullola Sobirova Qutbiddin qizi

Andijon davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-bosqich magistranti

Ilmiy rahbari: f.f.d. F.Usmonov

Annotatsiya: ushbu maqolada verbal assosiasiyalar tasnifida yakdil fikr yo‘qligi, shunga qaramay, psixolingvistik tadqiqotlarda asosiy hollarda stimul so‘z va assosiat o‘rtasidagi munosabat turi asosidagi tasnif ma‘qullanishi, bunday tasnifda assosiasiyalarning farqlanuvchi turlari haqidagi fikrlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: verbal muloqot, assosiasiya, Miller, sintagmatik, paradigmik, assonans, umumlashtirish, tasnif.

Annotatsiya: this article highlights the lack of consensus in the classification of verbal associations, despite the fact that in psycholinguistic research, in the main cases, the classification based on the type of relationship between the stimulus word and the associate is approved, and the opinions about the different types of associations in this classification are highlighted.

Keywords: verbal communication, association, Miller, syntagmatic, paradigmatic, assonance, generalization, classification.

Verbal assosiasiyalar tahlilida ularning tasnifi muammosi muhim o‘rin tutadi. Shu kunga qadar tilshunoslikda assosiasiyalar tasnifi masalasida turli qarashlar shakllangan. Ayrim tilshunoslar assosiasiyalarni stimul so‘z va assosiat o‘rtasidagi munosabat turi (sintagmatik yoki paradigmik munosabat) asosida tasniflashsa, ba‘zilar stimul so‘z va assosiat o‘rtasidagi aloqa mundariyasi yoki assosiatlar asosidagi tasnifni ma‘qul ko‘rishadi.

G‘arb tilshunosligida J.Miller tomonidan tavsiya etilgan tasnif keyinchalik fanda verbal assosiasiyalarni o‘rganishda muhim o‘rin tutdi. J.Miller tomonidan tavsiya etilgan verbal assosiasiyalar tasnifida assosiativ juftliklar o‘rtasida quyidagi munosabatlar aks etishi ko‘rsatilgan: kontrast, o‘xshashlik, tobelik, birgalikdagi tobelilik, umumlashtirish, assonans, butun-qism, to‘ldirish, egosentrizm, bir asosli so‘zlar, predikasiya. Ko‘rinadiki, J.Millerning ushbu tasnifida asosiy e‘tibor stimul so‘z javob reaksiyasi munosabatiga qaratilgan, tasnifda stimul so‘zning ma‘no

komponentlari va uning javob reaksiyalariga munosabati masalasi e'tiborga olinmagan.

Verbal assosiasiyalarning N.V.Krushevskiy tomonidan tavsiya etilgan tasnifini rus tilshunosligidagi dastlabki urinishlardan biri sifatida baholash mumkin. U assosiasiyalarning hosil bo'lishi tomoniga e'tiborini qaratdi va shu asosda ularni quyidagi turlarga ajratdi: 1) bevosita hosil bo'luvchi assosiasiyalar; 2) bilvosita hosil bo'luvchi assosiasiyalar.

N.V.Krushevskiy bevosita hosil bo'luvchi assosiasiyalarning ikki turini farqlaydi: a) o'xshashlikka asoslangan assosiasiyalar; b) yondoshlikka asoslangan assosiasiyalar.

Olimning qayd etishicha, "har qanday so'z o'xshashlik belgisiga ko'ra boshqa so'zlar bilan bog'lik bo'ladi, bu N.V.Krushevskiy bevosita hosil bo'luvchi assosiasiyalarning ikki turini farqlaydi: a) o'xshashlikka asoslangan assosiasiyalar; b) yondoshlikka asoslangan assosiasiyalar.

Olimning qayd etishicha, "har qanday so'z o'xshashlik belgisiga ko'ra boshqa so'zlar bilan bog'lik bo'ladi, bu o'xshashlik nafaqat tashki, tovush tomondan yoki struktur, morfologik jihatdan, balki ichki, semasiologik jihatga ko'ra hamdir, har qanday so'z psixologik qonuniyatlar natijasida qalbimizda o'ziga o'xshash bo'lgan boshqa so'zlarni qo'zg'atishga va ular bilan birgalikda qo'zg'alishga qodir bo'ladi. So'zlarning bir-birini yodga solishining yana bir turi yondoshlikka ko'ra assosiasiya qonuniyatiga asoslanadi: bunda muayyan so'zni ko'pincha boshqa bir so'z bilan birga ishlatishga odat qilinadi. N.V.Krushevskiy bilvosita hosil bo'luvchi assosiasiyalarni narsalar hakidagi tasavvurlarning o'zaro aloqasi orqali reallashadi deb hisoblaydi. U bu haqda quyidagilarni yozadi: «...So'z narsa belgisidir. Narsa va uni ifoda etuvchi so'z hakidagi tasavvur assosiasiya qonuni asosida bir-biri bilan ajralmas juftlikka birlashadi. Bunday assosiasiya yondoshlikka ko'radir. Har bir tilda ko'p bo'lmagan taqlidiy so'zlar guruhigina o'ziga muvofiq bo'lgan narsalar bilan o'xshashlik asosida assosiativ bog'lanadi. Agar narsa haqidagi tasavvur uni ifoda etuvchi so'z haqidagi tasavvur bilan ajralmas bo'lsa, bundan qanday xulosa kelib chiqadi? Demak, so'zlar ham ular ifoda etgan narsalar kabi o'sha guruhlariga tasniflanishi kerak» Verbal assosiasiyalarni rus psixologi, neyropsixologiya asoschisi A.R.Luriya tomonidan ilgari surilgan tasnifi ham muhim ahamiyatga ega. Uning tasnifida bolalarga xos verbal assosiasiyalarning turlari aks etgan. A.R.Luriya bolalarda hosil bo'lgan assosiativ reaksiyalarning quyidagi turlarini ajratgan:

1) stimuly so'zga mos bo'lmagan javob reaksiyalari, bunda stimuly so'z va javob reaksiyalari o'rtasida semantik aloqa kuzatilmaydi;



2) stimuloʻzga mos javob reaksiyalari, bunda stimuloʻz va javob reaksiyalari oʻrtasida semantik aloqa mavjud boʻladi;

3) asl assosiativ reaksiyalar, bunda stimuloʻz va u orqali hosil boʻlgan obraz oʻrtasida maʼnoviy aloqa aks etadi.

Y.I.Goroshkoning qayd etishicha, A.R.Luriya tomonidan tavsiya etilgan ushbu tasnifning muhim jihati shundaki, uning asosida stimuloʻz - javob reaksiyasi - alotsa assosiativ tizimini oʻrganish yotadi, bu tasnif tamoyillari asosida oʻtgan asrning 90-yillarida ontogenetik materiallarni hamda kattalarda oʻtkazilgan erkin assosiativ tajriba materiallarini oʻrganish jarayonida qator verbal assosiativ reaksiyalar tasnifi yuzaga keldi.

A.A.Martinovich grammatik shakli bir-biriga muvofiq kelmaydigan bu turdagi assosiativ reaksiyalarning uchinchi tur assosiativ reaksiyalar sifatida ajratilishini maʼqullamaydi. U A.A.Leontyev tomonidan ajratilgan grammatik shakli bir-biriga nomutanosib assosiativ reaksiyalar haqida fikr yuritarkan, tasnifda paradigmatic va sintagmatic javob reaksiyalarining farqlanishida ingliz tili assosiativ meʼyorlaridan kelib chiqilgani, unda faqat grammatik sinflarga ajratish gʻoyasiga asoslanganligi, A.A.Leontyev grammatik jihatdan toʻgʻri soʻz birikmalarini tuzish zarurligi haqida fikr yuritmagani eslatadi. Shu sababli *красный*, *красное* assosiativ juftliklarini ham sintagmatic reaksiyalar hisoblash lozimligi, agar toʻgʻri soʻz birikmalarining hosil boʻlish-boʻlmashligi formal mezonidan kelib chiqilsa, *красный* - *красное* assosiativ juftligi - tematik, *красное* - *красное* juftligi - sintagmatic, *билет* - va *кинo* juftligi sintagmatic (*билет* va *кинo*), *билет* - *кинo* juftligi esa paradigmatic (bir xil soʻz turkumi) reaksiyalar hisoblanishini, bunday holatda aynan uchinchi tip javob reaksiyalarining eng noaniq tip ekanini qayt etadi.

Maʼlum boʻladiki, tilshunolar verbal assosiativ reaksiyalar tasnifida yakdil fikrda emaslar. Shunga qaramay, psixolingvistik tadqiqotlarda asosiy hollarda stimuloʻz va assosiativ oʻrtasidagi munosabat turi asosidagi tasnif maʼqullanadi. Bunday tasnifda assosiativ reaksiyalarning koʻpincha quyidagi turlari farqlanadi:

1. Paradigmatic assosiativ reaksiyalar. Bunday assosiativ reaksiyalar stimuloʻzning paradigmatic qatorlari asosida aniqlanadi. Paradigma aʼzolari koʻpincha sinonimik, antonimik, gipogiperonimik munosabat asosida belgilanadi.

2. Sintagmatic assosiativ reaksiyalar. Bu turdagi assosiativ reaksiyalar stimuloʻz va assosiativ oʻrtasidagi sintagmatic munosabat asosida belgilanadi.

3. Tematik assosiativ reaksiyalar. Bunday assosiativ reaksiyalar stimuloʻz anglatgan predmetlik tushunchasi asosida belgilanadi.



4. Derivation assotsiatsiyalar. Bunday assotsiatsiyalar stimul soʻz negizida hosil qilingan assotsiatlar asosida belgilanadi.

5. Fonetik assotsiatsiyalar. Bunday assotsiatsiyalar stimul soʻz va assotsiatlarning fonetik jihatdan yaqinligi asosida belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. Пособие. – М.: Academia, 2001-208с.

2. Mahmudov N. – Tilning mukammal tadqiqi yoʻllarini izlab...// Oʻzbek tili va adabiyoti.-Toshkent, 2012.-№5.-В. 3-16.

3. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М.: Школа “Языки русской культуры”, 1196- с.222.

4. Воробев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. –М., 1997.

5. Oʻzbek tilining izohli lugʻati.. – М: Russkiy yazik, 1981.